

ningen och fria livsstilsvägen hos Ziehe. Bourdieu å andra sidan attackerar från ett annat håll – individen och grupper är snärjda i svårföränderliga och svårpåverkade strukturer. Där Ziehe talar om val och görbarhet pekar Bourdieu på påtvingade val – man väljer det man är dömd att välja.

Det är mycket tillfredsställande att kvinnor, kläder och mode har lyfts fram på synlig plats. Samtidigt är detta en undersökning som placerar dräktbruk och mode som en fond mot vilken ungdom och livsstil avtecknar sig. Detta är en genomarbetad och välskriven avhandling och ett uppskattat bidrag till etnologisk dräktforskning.

Avhandlingen Kläder som språk och handling är kvalificerad att inspirera till fortsatt forskning om kläder, mode och kvinnor, fullvuxna och unga.

Referenser som inte återfinns i Jacobson

- Bourdieu, Pierre. La production de la croyance. Contribution à une économie des biens symboliques. I *Actes de la recherche en sciences sociales*. 3:1977.
- Conradson, Birgitta. *Kontorsfolket*. Stockholm, 1988.
- Gullestad, Marianne. Om forskjeller i livsstil og levemåte og hva slike forskjeller betyr for kontakt og barriere mellom mennesker. I *Plan og Arbeid*, december 1986.
- Mohrmann, Ruth-E. Innovations in material culture. I *Ethnologia Europaea* 23:2 1993.
- Rosengren, Annette. *Två barn och eget hus*. Stockholm, 1991.
- Wennhall, Johan. *Från djäkne till swingpjatt*. Uppsala, 1994.
- Wulff, Helena. *Twenty girls. Growing up. Ethnicity and Excitement in a South London Microculture*. Stockholm, 1988.

Dödens riter. Red. av Kristina Söderpalm. Carlssons i samarbete med Göteborgs stadsmuseum. Stockholm 1994. 199 s., ill.

Omslaget till antologin "Dödens riter" utgörs av ett collage av två foton, dels över huvudportalen till Stampens kyrkogård i Göteborg med orden "Tänk på döden", dels vilar insprängt – med portalen som ram – ett pressfoto över sörjande, ljus och blommor vid platsen för den svåra spårvagnsolyckan i Göteborg 11 mars 1992, då tretton människor omkom. Bokens artiklar knyter an till utställningen "Dödens riter" producerad av Göteborgs stadsmuseum, varför antologin är lokalt förankrad till rikets andra stad, även med hänsyn till majoriteten av bokens författare. Riternas former mer än deras innehåll blir föremål för dokumentation.

Vid nedskrivningen av denna anmälan vilar ett kollektivt bakgrundsmaterial och tankestoff knutet till upplevelser och reflexioner i samband med den stora färjekatastrofen, fartyget "Estonias" undergång, kraftigt exponerad i massmedia. Både personliga och publika reportage kring olyckan har anknytning till några av de centrala teman, som boken "Dödens riter" tar upp till behandling, om än det massmediala stoffet främst exponerar den upprördhet och vilshenhet som den plötsliga döden innebär för de efterlevande. Stort utrymme har i media ägnats åt synpunkter på fartygets, egentligen havets funktion som definitivt gravplats. Om än färjan "Estonias" undergång för anmälararen givit en vid och konkret bakgrund vid läsningen av "Dödens riter", så behandlas spårvagnsolyckan i Göteborg direkt via journalisten Kerstin Wallins artikel "Sorgens ansikten". Den moderna döden i form av trafikolyckor exponeras alltså inom bokens pärmar tillsammans med sekelgamla seder och traditioner.

Bokens titel "Dödens riter" är inte helt adekvat. Döden som biologiskt faktum kan knappast kallas rituell. Däremot är det mänskliga beteendet inför en väntad bortgång och sedvänjorna efter ett dödsfall i högsta grad rituellt utformade och starkt socialt exponerade varhelst på den hierarkiska rangskalan den döde befinner sig. Socialt sett, skriver Birgitta Skarin Frykman, som tagit sig an skildringen av arbetarbegravningar i Göteborg, handlar dessa mer om livet än om döden.

Och så har det varit århundraden igenom. En människas samhällsstatus följer henne i övergången till den existens eller non-existens, där vi alla är lika värda, enligt teologiska utsagor.

Seder, riter och traditioner i samband med ett dödsfall har en sakral prägel. Föreskrifter och ta-

bun ålägger de efterlevande att iakttaga ett passande och värdigt beteende, där mönster hämtats från kulturellt högre skikt och från kyrkliga påbud. Till dags dato bör "vanligt folk" i val av psalmer och dikter i såväl annonsering som vid själva begravningsakten välja "passande" texter. Så skriver t.ex. Nils-Arvid Bringéus, att moderna symboler idag kan vara av "ganska banalt slag" och annonsernas poem är "torftiga". Kyrkohistorikern Anders Jarlert kommenterar detta kontroversiella tema i vår sekulariserade tid i sitt kapitel, "Kyrkans budskap – människans behov": "Önskemålen om sång och musik vid begravningsgudstjänster visar ibland en stor okänslighet inför vad en gudstjänst är. Själva önskemålen kan vara mycket legitima. Men kanske just den sången eller den dikten skulle passa bättre vid en minnesstund efteråt. Kanske finns det något i just kyrkans former att möta döden, som man i den stunden behöver, fastän man inte är medveten om det" (s. 194).

Nils-Arvid Bringéus inledande artikel "Vår hållning till döden" ger en översiktlig analys av den etik och det mentala och pragmatiska sorgearbete, som beledsagar ett dödsfall i äldre tid och i nutid, liksom dess förskjutning från en rite de passage i religiös utformning mot en alltmer profan. Döden hörde till vardagslivets realiteter, ett faktum som bl.a. Bjarne Stoklund påvisat i sin granskning av danska bondedagböcker och som Birgitta Skarin Frykman illustrerar i sin skildring av arbetargravningar i "Dödens riter". Samtidigt kopplas dödens omutliga konsekvens till förhoppningar och tro om att livet inte är slut i och med dödsögonblicket. Kanske är det denna tro eller detta hopp, som när de inte finns i vår sekulariserade tid, gör den moderna människan så utsatt. Därtill kommer att upplevelse av sjukdom och död numera i de flesta fall fjärmats från hem och familj genom sjukhusets funktion som den sista stationen.

De rituella formerna vid begravningar och dess förfinnan i hemmen beledsagas av klockringning, begravningståg, gudstjänst och efterföljande måltid. De konungliga och adliga utformningarna var grandiosa och tidsutdräkten var till synes oändlig. Karl X Gustav dog i Göteborg, vilket föranlett Henrik Ahnlund att skildra de konungliga begravningsceremoniernas pompa funebris.

Men även arbetargravningar präglades av publika utformningar som alla förstod. En hederlig begravning var ett tvingande krav. Fanns inte egna medel att åstadkomma en anständig manifestation kunde sjuk- och begravningskassor bistå med hjälp och stöd åt de efterlevande. Om dessa begravningskassor och deras skrå och fackliga förankring har f.d. försäkringskassedirektören Gösta Carlson givit

en historisk skildring. I den lilla "kassan" fanns en genom livet manifesterad närhet och ett mänskligt stöd, som kom till synligt uttryck i begravningens utformning av en värdig hädanfärd.

Övergången från ett kollektivt agerande i sorg och begravningsarbetet har i modern tid mer och mer ersatts av privata arrangemang. Ett exempel på detta ger Ingrid Nordströms artikel om begravningskalas som illustrerar både den omsorg, det krav och den lokala variation som en begravningshögtid i hemmet innebar, men som också visar den successiva uppluckring som ägt rum. Standardformuleringen "begravning i stillhet" annonserar osäkerhet inför och ett motstånd mot publika manifestationer, som också kan överföras på begravningsdeltagarna.

Till den enskildes hjälp står begravningsbyråerna som i praktiken ombesörjer alla kyrkliga och praktiska arrangemang – för den som så önskar. Journalisten Kerstin Wallin har i artikeln "Bloms begravningsbyrå" givit en även till form och innehåll något glättad och slängig presentation, kongruent med begravningsbyråns ljusa och lätta reklamutformning och inredning, vilka bådaderna söker kamouflera den sorg och det allvar, som utgör verksamhetens bas. Samma skribent hanterar dock den privata och publika sorgen med allvar och insikt i bokens slutkapitel, som bär rubriken "Sorgens ansikten".

Dödens närhet i det vardagliga livet blir påtagligt skildrad av Anders Gustavsson med exempel från kustbygder i Bohuslän och dess schartauanska och frikyrkliga befolkning. Döden finns ständigt som en reell faktor i form av faror och förlisningar till havs. Havet blir i många fall de omkomnas grav. Speciellt kvinnorna ger i intervjuer expressiva uttryck för sin ångslan. Men till denna oro kopplas ett utomvärldsligt perspektiv. Därtill kommer att oron och tron delas av alla i samhället och därför också öppet kan hanteras av alla.

Kyrkogårdarna i Göteborgs innerstad ägnas en bred och fotografiskt vacker skildring i samlingsvolymen av Karolina von Mentzer. Kulturell och ekonomisk status manifesteras i värdiga gravmonument. Namnlistan över författare, tonsättare, redare och fabriker ger en sociologisk överblick över det etablerade Göteborgssamfundet. Däremot har de moderna begravningsplatserna med sina speciellt anlagda minneslunder, där gravarna inte är markerade, inte dokumenterats.

Litteraturvetaren Carl Fehrman ger en exposé över temat litterära kyrkogårdsvandringar, som efter en klassisk översikt på utländsk och svensk botten slutar med orden på Gabriel Jönssons gravsten på Glumslövs kyrkogård, "Självs sjöng jag blott

en liten stund. / Sjung för mig evigt Öresund". Den pastorala friden på den svenska landsbygdens kyrkogårdar, deras gravstenar med namn och yrkestillhörighet speglar för den hemvändande besökaren och för turisten den sociala ram, inom vilken bygdens forna invånare hörde hemma. Kyrkogårdarna är numera vackert anlagda parker, som inte avskräcker någon från ett besök, medan forna århundradens kyrkogårdar var platser för skrämmande folketro och rädsla.

Det protestantiska ritmönstret dominerar i antologin. Men en översikt över kristen död och begravning enligt romerskt-katolskt och ortodox perspektiv ges av kyrkohistorikern Oloph Bexell under rubriken "På väg till paradiset". Likaså beskriver Mona Lorentzson det medeltida gravskicket och dess utformning, så som det speglas i t.ex. gravfynd från Nödinge och Nya Lödöse i Göta äldvalen.

Två kontrasterande uppsatser från judiskt och islamskt trosområde ryms också inom bokens pärmar. I den ena med titeln "Tankar om döden" redogör rabbinen Robert L. Wolkoff för judiska trosuppfattningar och seder, och i den andra skriver religionsvetaren Gudmar Aneer om "Livet efter detta enligt islam". Båda presentationerna redogör för det inre religiösa liv som präglar dessa religioner. Denna kunskap är särdeles viktig att föra ut bland svenskar i gemen, som lätt fokuserar sina reaktioner på yttre ting och attribut. Detta kan exemplifieras med etnologen Ingvar Svanbergs kapitel "Väntan på moskén" i antologin "Majoritetens Islam" (1994), där denne redogör för den trista bakgrundshistorien till de svenska islamerens strävan efter att få bygga sitt religiösa centrum, som så många svenskar – inte minst i Göteborg – i religiös okunskap förvägrar dem.

Vid sidan om det lokala ritmönstret i Göteborg beskriver Magnus Dahlbring de dödas dag hos Mamindianerna i Guatemalas högland i Mellanamerika. Indiantraditioner har på denna festdag överlevt 500 års katolicism. Däremot tycks idag de protestantiska kyrkornas dominans i teori och praktik mer och mer underminera de uråldriga religiösa föreställningarna i denna indiankultur.

En etnolog, Anna Brorson, har skrivit en artikel kring en subkultur bland ungdomar av närmast underground-karaktär. De s.k. dödsmetallarna vurnar för, raljerar och exponerar symboler kring döden och exekverar rockmusik med koppling till död och skräck. Författaren slutar sin deltagarobservation över ungdomarna med orden: "Till sist känns det angeläget att påpeka att dödsmetallarna i grund och botten är vanliga killar som har anammat en extrem ungdomskultur."(!). Med den fak-

tiska döden har dessa ungdomar föga kontakt – förhoppningsvis – däremot speglar deras framträdande en opposition mot samhället och en fascination inför den obekanta och obevekliga döden, frekvent exponerad i TV och videofilmer. Anna Brorsons artikel med rubriken "Dödshäftigt. Avgrundsvrål, blod och dödsallar!" skildrar alltså inte rituellt beteende inför den faktiska döden. Ungdomarna använder dess symboler som en sorts förklädnad inför varandra och inför yttervärlden, som chockeras.

Som framgår av recensionen rymmer antologin disparata aspekter på ett stort tema, döden och sorgen. Som helhet ger boken ett splittrat intryck och med ett undantag, Birgitta Skarin Frykmans uppsats, saknas tyvärr litteraturhänvisningar.

Liv har en gräns, skriver Nils-Arvid Bringéus. "Skönt för oss själva och för våra närmaste. Det är djupast sett det som ger döden dess högtid." Detta uttalande är en slutkommentar på hans artikel. Tyvärr torde inte många människor ta till sig de orden idag, antingen vi bor i Norden, ute i Europa eller på andra härjade kontinenter. Dessutom kan vi jämföra Bringéus ord med rabbinen Wolkoffs: "Begravningar är fruktansvärda, därför att döden är fruktansvärd. Ljudet av den första skoveln jord som ekar mot kistan är möjligen det mest fasansfulla ljud vi någonsin kommer att höra. Det bryter ner alla illusioner man har och lämnar den sörjande totalt utblottad. Då – egentligen då – kan sorgarbetet, *avelut*, börja på allvar" (s. 135).

Till sist vill jag lyfta fram en bild, tidlös och begriplig över alla jordiska och religiösa gränser, hämtad från en dansk stenåldersgrav ur Jan-Erik Sjöbergs arkeologiska artikel om gravfynd. Bildtexten lyder: "Vi återfinner det förflutnas gravar, men sorgen, riterna och de levandes tankar är för alltid utom räckhåll." Men – nog sänds tankar till oss flera tusen år senare, när vi ser bilden av ett spädbarn bredvid sin mor, vilande på en svanvinge.

Tordis Dahllöf